

Рем Симоненко

ДО ПРОБЛЕМИ НАЗВИ КИЇВСЬКОГО ТАЄМНОГО ТОВАРИСТВА 40-Х РР. ХІХ СТ. ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЙОГО ІДЕОЛОГІЇ ТА МЕТИ ДІЯЛЬНОСТІ

В українській історіографії виразно утвердився погляд щодо величезної значущості Київського таємного товариства 40-х рр. ХІХ ст. в розвитку визвольного руху в Україні, етапного характеру його діяльності для вітчизняної історії.

Наведемо окремі авторитетні свідчення. "Мислі кирило-мефодіївських братчиків залишили глибокий слід, вони жили далі й будили політичну і соціальну українську думку. Особливо Шевченкові поезії, що ширилися в рукописах, переказувалися з пам'яті, мали величезний вплив. Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь новий український політичний рух", - стверджував М.С.Грушевський.(1) Солідаризуючись з цим, представник іншої, державницької школи української історіографії Д.І.Дорошенко твердив: "Ідейне значення братства було величезне. Можна сказати, що його ідеї й його програма надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження".(2) Найбільший авторитет у західноукраїнській історіографії І.П.Крип'якевич наголосив на політичному боці явища, відзначивши, що братство стало "першою підпільною організацією з українським характером".(3)

На пильну увагу заслуговує судження яскравого історика з діаспори І.Лисяка-Рудницького. Схильний до аналітичного розгляду й теоретичного осмислення явищ минулого він писав в узагальнюючій праці "Роль України в новітній історії": "Щодо української політичної програми, то її підвалини були покладені в 1846-47 роках гуртком молодих інтелектуалістів у Києві, що відомий під іменем Кирило-Мефодіївського Братства. Зазнаючи ступнево ревізії та розробки, вона залишилася платформою українського руху аж до самої революції. Класичний її виклад знайдемо в писаннях найвизначнішого українського мислителя другої половини 19 століття Михайла Драгоманова".(4) Цей же автор вважає, що саме Київське таємне товариство 40-х рр. відкриває "народницьку добу" історії України XIX ст.(5)

Однак, подібне розуміння не прийшло легко й одразу, і вочевидь - не через сприятливі можливості вільно досліджувати й обговорювати нагальні наукові проблеми. Доводилося долати й свідоме замовчування цієї події в житті України, Росії, всього слов'янства, майже півстоліття очікувати знайомства з архівними джерелами. У зв'язку з першою обставиною дослідники відзначають, що "історія Кирило-Мефодіївського товариства зовсім не знайшла відбиття" у дворянській охоронній історіографії.(6) До того ж самі покарані царизмом братчики воліли з різних причин не згадувати про свою участь у таємному товаристві. Коли ж таке ставало неможливим, у їхніх вирівкових свідченнях так чи інакше назовні виходили версії, яких вони

дотримувалися, приховуючи справжнє спрямування власної діяльності, або ті, до яких були змушені тиском і підступністю політичної поліції.

Документи самого Товариства, так само як і розроблювані на вищому шаблі імперії плани боротьби з ним, довгі десятиліття старанно приховувалися від громадськості. Перші публікації архівних джерел з'явилися лише наприкінці XIX ст. Варто відзначити дві обставини, що характеризують початок створення джерельної бази, пов'язаної з діяльністю Київського таємного гуртка. Одна полягала в тому, що документи було запозичено з приватного зібрання попечителя Московської освітньої округи Д.П.Голохвастова. Друга - в тому, що їх було надруковано під назвою "Об Украйно-Славянском обществе".(7) Так же йменувалося товариство братчиків у наступній публікації "Русского архива", що з'явилася рівно через рік.(8)

Остання, важлива для поставленої в розвідці проблеми обставина потребує кількох, поки що побіжних коментарів. Відзначимо наразі характер і призначення документів, що побачили світ. У першій подачі було оприлюднено таємну доповідь шефа жандармів графа О.Ф.Орлова про діяльність Товариства, а також два листи міністра народної освіти графа С.С.Уварова своєму підлеглому, попечителю Московської округи графу С.Г.Строганову. Матеріали другої публікації також призначалися "для внутрішнього вжитку". Це ж слід сказати й про назву "Украйно-Слов'янське товариство". Вона цілком адекватно відбивала розуміння вищими імперськими сановниками змісту діяльності Товариства, його спрямованості. Останні вважали за необхідне виділити як український, так і слов'янський напрямки його активності.

Публікатори документів не знайшли за потрібне ставити під сумнів назву Товариства, яка містилася в архівних матеріалах, незважаючи на те, що кількома роками раніше була запропонована інша - "Кирило-Мефодіївське". Це зробив В.І.Семевський у статті, надрукованій одразу ж після кончини М.І.Костомарова і цілком присвяченій видатному історичу й громадському діячеві.(9)

Поступово саме остання назва отримала виразну перевагу в публікаціях, розвідках і просто згадках про Київське таємне товариство 40-х рр. XIX ст., закріпившись в суспільній свідомості. Та чи повинна вона й надалі залишитися єдиною? Чи варто й нині відмахнутися від іншої, зафіксованої в матеріалах слідства й заходах, спрямованих на протидію впливам ідеології й практики братчиків? Сьогодні, коли

опубліковано мабуть усі документи слідчих справ, інші джерельні матеріали, коли вітчизняна історіографія рішуче долає наслідки недооцінки національних факторів у історичному розвитку України, постає питання про уточнення важливих моментів різнопланової діяльності Київського братства.

Одразу ж наголосимо, йдеться не про зміну знаків "плюс" на "мінус", або навпаки, не про заперечення оцінки тих чи інших дій братчиків, вистражданої та обгрунтованої ними програми слов"янської єдності та федераціоністських орієнтирів українського визвольного руху. Мається на увазі їх більш ґрунтовне й точне розкриття на підставі сучасних підходів та уявлень, що, зрозуміло, зазнали природної еволюції протягом століття, яке минуло після публікації перших документів, пов"язаних із Київським таємним товариством. Потрібним є поглиблене використання спадщини його сучасників і спадкоємців, а також учених, котрі досліджували це непересічне історичне явище.

Зосередимося на вже визначеній вище такій важливій характеристиці Товариства 1845-1847 р. як його назва. Точно відтворена, вона має з"ясувати первинні задуми засновників таємного київського братства, умови, за яких йому доводилося діяти, увагу, що приділялася різним сторонам діяльності, найсуттєвіше - остаточні цілі, котрих сподівалися досягнути братчики.

Коли йдеться про легальну громадсько-політичну організацію, її назва може адекватно відтворювати вимріяні напрямки її діяльності, а може - у відповідності з тактичними задумами її лідерів - пом"яшувати або посилювати окремі аспекти активності. Коли ж створюється глибоко законспіроване таємне товариство, приречене діяти в умовах самодержавного імперського правління, воно має - не в останню чергу - забезпечити себе від нагальних репресій, виграти якомога більше часу для зміцнення своїх лав і поширення ідей, якомога довше вистояти у важкій нерівній боротьбі. За подібних умов прибрана назва є необхідним прикриттям у змаганні з владою.

Обставини вироблення подібної тактики засвідчив студент Київського університету, майбутній учасник польського повстання 1863 р. Ю.Беліна-Кенджицький, який був присутній на бесіді М.І.Костомарова з Т.Г.Шевченком, де обговорювалися шляхи створення таємного Товариства. Обговорюючи необхідність заснування визвольної слов"янської організації, історик краще від непримиренного поета-

революціонера та молодших колег відчував потребу створити бодай формальний захист від жорстоких переслідувань, якими "вславився" цар Микола, придушуючи рух декабристів. "Треба так назвати (Товариство), - наполягав М.І.Костомаров, - щоб перед кожним урядом покришка була, наприклад, братство Кирила і Мефодія".(10) Задумане прикриття не обмежилось назвою. Спільною ознакою членів Товариства стала золота обручка, на внутрішній стороні якої було вибито напис "В ім"я св.Кирила й Мефодія".

Задум М.Костомарова спершу спрацював: на гачок одразу ж спіймався донощик студент О.Петров. За ним і київські жандарми, які поспішили повірити, що поривання братчиків обмежуються слідуванням просвітницькій діяльності древніх християнських просвітителів. У цьому київську охоранку переконав речовий доказ - емблематика Товариства. Перший науковий біограф Т.Г.Шевченка О.Кониський твердив, що саме вона стала підставою для йменування Київського таємного гуртка. Він писав: "через се "III Отделение" і охрестило товариство Кирило-Мефодіївським".(11) Надіслана до столиці доповідна визначила єдиною метою діяльності Товариства "єднання слов"ян у представницькому способі правління".(12) Що ж, і останнє могло явити злочин проти російського монарха, котрий вважав себе єдиним, хто має визначати долю слов"янства.

Але в Києві побачили не все. В Петербурзі кваліфікація жандармів була вищою, вони мали більше часу для вивчення ситуації, отримали нові матеріали, вилучені під час арешту М.Гулака, який знаходився в столиці. Спершу в центрі дещо розвинули помічений у Києві міжслов"янський напрямок діяльності братчиків. Згодом - поступово еволюціонізували в бік реалістичнішої ідентифікації Київського таємного товариства, розуміння більш широких і глибоких задумів братчиків. Це знаходило вияв у систематичних поданнях монарху. 22 березня 1847 р. наступнику престолола (Микола I хворів) доповіли, що Товариство йменується Слов"янським. У першому рапорті цареві (28 березня) - "Слов"янським товариством св.Кирила й Мефодія".(13)

Втім, тут же, посилаючися на вилучені у М.Гулака матеріали, шеф корпусу жандармів О.Орлов звертав окрему увагу монарха на те, що вони "безперечно показують, що Гулак і особи, які з ним листуються, мають напрям думок, ворожий нашому урядові". В чому ж вбачалася ця ворожість? На це питання відповідала остання частина цитованого

щойно речення - "вони Малоросію і всі слов"янські племена неправдиво уявляють собі у пригнічуваному й найтяжчому становищі, висловлюють найпалкіше бажання визволити особливо Малоросію від такого становища і навіть натякають на якесь товариство, називаючи його християнським" (підкреслено нами. - Р.С.).(14)

Отже, вже у першій доповіді самодержцю визначився найнебезпечніший для імперії напрямок у діяльності київських братчиків - визволення України.

Арешт і хід слідства в справі київських братчиків виявилися надзвичайно серйозною проблемою внутрішнього життя Росії, привернувши неослабну увагу монарха, ставши предметом жвавих консультацій між вищими чинами імперії. Спочатку з наступником престолоа, а потім із самим Миколою I погоджувалися усі акції політичної поліції, пов"язані з арештами, а потім і обставинами та версіями слідства. Важливі моменти його перебігу повідомлялися наміснику царя у Варшаві, генерал-губернаторам, міністру народної освіти. Листування з останнім - гр. С.С.Уваровим стало особливо інтенсивним у зв"язку з наслідками слідства. А от звернення до іншого, далеко більш впливовішого адресата, якого Микола I і в період свого царювання продовжував називати "батьком-командиром", якому довіряв і котрого поважав далеко більше за інших, заслуговує на увагу вже тепер.(15)

Перший лист шефа жандармів до намісника Царства польського князя І.Ф.Паскевича виглядав доволі рутинним. Повідомляючи 24 березня про розкриття Таємного товариства, О.Орлов просив затримати братчиків П.Куліша, М.Савича та підозрюваного Ф.Чижова, які мали намір виїхати за кордон або вже опинилися за межами Росії. В листі тільки побіжно, лише для інформації містилося посилання на те, що рукопис "Закону божого" ("Книги битія українського народу") за твердженням М.Костомарова є перекладом з "Пілігримки" ("Книги народу польського й пілігримства польського"), яка належала А.Міцкевичу.(16) Знаменною виглядає відсутність жодних питань про зв"язки або взаємовпливи польського та українського визвольних рухів у зверненні до особи, якій доручалися "польські справи".

Натомість з І.Паскевичем ділилися найважливішими попередніми висновками слідчих щодо суті ідейного спрямування діяльності братчиків. У листі від 18 квітня йому писали: "У Київському університеті росіяне не розробляють ідею слов"янства; польські уродженці мають

свою мету - відновити польське королівство по Дніпро й Південну Двину, але вони обмежуються самими словами й сподіваннями; активніше всіх діють малоросіяни, які бажають колишньої гетьманщини, якщо можливо, у незалежності від інших слов'янських племен. Перевага, яку малоросіяни віддають цьому настільки велика, що товариство майже втратило з поля зору загальну мету - з'єднання всіх слов'янських племен - і дбало лише про Малоросію: її народність, мову і навіть незалежність".(17)

Звернемося тепер до ретельно підготовленої доповіді цареві, що містила остаточні політичні трактовки справи Київського таємного товариства, розроблені жандармами й прийнятні для офіційної Росії. Як ми бачили, вже у першій доповіді самодержцю визначився найнебезпечніший для імперії напрямок у діяльності київських братчиків - прагнення до визволення України. Через два місяці - 26 травня - повідомляючи Миколі I остаточні висновки слідства й пропозиції щодо покарання братчиків, О.Орлов мав розставити всі акценти в справі Київського таємного товариства. Йшлося й про його назву. Підсумковий висновок шефа політичної поліції був однозначним: Товариство слід йменувати "Слов'янським або правильніше Україно-Слов'янським".(18) Надалі у III Відділенні послідовно дотримувалися цього визначення. Слідчі справи братчиків так само, як і більш загальні - листування з вищими чинами й відомствами імперії - об'єднано єдиною рубрикою "Об Україно-Славянском обществе".

Стійке й цілком виправдане органічне несприйняття царської жандармерії, гострий біль за нечувано жорстокі репресії, яким було піддано національного пророка України Т.Г.Шевченка, знущання й переслідування інших братчиків, - все це викликає зрозуміле заперечення геть усієї її діяльності, суджень і оцінок. Відповідно часом відкидається й правомірність вищенаведеної назви Товариства.

Навряд чи подібний підхід може вважатися науково виправданим. Як би там не було, а скільки існувала й існуватиме політична поліція, її документи використовуватимуться у дослідженні політичних рухів різних епох і держав. Звичайно, лише за умови наукової критики джерел. "Тільки, - зазначав з приводу використання матеріалів слідства над братчиками М.С.Грушевський, - треба певного такту й обережності, щоб відділити безсумнівний фактичний матеріал від ріжних фікцій".(19)

В нашому випадку необхідно врахувати й показові особливості боротьби імперської влади з таємними національно-визвольними органами. Переслідуючи підпільні товариства та обстоюючи при цьому власні політичні цілі, влада часто-густо виступає з подвійними оцінками законспірованого противника. Реально оцінюючи "для внутрішнього вжитку" справжні цілі таємних опозиційних організацій та загрозу, яку вони несуть існуючому правлінню, політична поліція разом з іншими державними відомствами та за підтримки суспільних сил, що поділяють її ідеологічні позиції, висуває окремі версії щодо тих самих явищ, призначені назовні, для громадськості. Наявність "подвійного стандарту" аж ніяк не свідчить про суперечливість позиції влади. Різні версії, про які йдеться, взаємозалежні й ретельно скоординовані. Небезпеку підвалинам багатонаціональної монархії, що вважалася головною опорою європейського ладу, не можна було визнати відкрито. Між тим, постання політичного визвольного руху в Україні й вироблення його антицаристської та антицентралістської платформи становило саме таку загрозу. Це ставало свідченням внутрішньої слабкості Російської імперії, підважувало її престиж передусім у слов'янському світі, покровителем якого прагнув виступати "єдиний православний цар".

Віддаючи собі звіт у серйозності становища і розробляючи широку програму приборкання українського руху, царська влада водночас силувалася представити справу так, ніби нічого серйозного не відбувається. Діяльність Київського таємного товариства, переконувала влада, - лише справа нечисленної групи молодих людей, захоплених прикладом просвітництва серед слов'ян в дусі святих Кирила й Мефодія. Ідеї ж визволення України обстоює, в кращому разі, один тільки Т.Г.Шевченко, який до того ж не є членом Товариства та висловлює власні антицаристські й антидержавні погляди лише у своїй поетичній творчості. Два різні підходи до оцінки змісту діяльності Київського братства диктували необхідність функціонування двох назв Товариства - "Україно-Слов'янське", як правдивої, для внутрішнього вжитку та - "Кирило-Мефодіївське", для того, щоб і далі підтримувати всередині Росії та за її межами віру в непорушність царської влади, імперських порядків, у відсутність відцентрових рухів. У середині XIX ст., коли суспільні настрої характеризувалися далеко меншою, ніж сьогодні, критичністю до влади, а засоби масової інформації навіть передових

країн Заходу знаходилися у зародковому стані, така тактика здавалася приреченою на успіх. У самодержавній Росії - і поготів.

Подвійний стандарт щодо оцінки Київського таємного товариства розроблявся під час слідства. В доповіді цареві наводилися переконливі аргументи, що мали зорієнтувати Миколу I у справжньому спрямуванні програми й діяльності братчиків. Політична поліція попрацювала ретельно. На підставі ознайомлення з творчістю Т.Г.Шевченка (варто зазначити: в матеріалах слідства містився виклад російською мовою "Кобзаря" та збірки "Три літа") шеф жандармів доповідав: "Шевченко...складав вірші малоросійською мовою найобурливішого змісту. В них він то здіймав плач щодо уявного поневолення та бід України, то наголошував на славі гетьманського правління та колишній вольниці козацтва, то з неймовірною зарозумілістю виливав клепа й жовч на осіб імператорського двору... Понад те... Шевченко набув... славу значного малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли посіятись і згодом укорінитись думки про уявне блаженство гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість України існувати як окрема держава (підкреслено нами - Р.С.).(20) Провина П.О.Куліша, відзначалося у тому ж рапорті, "деякою мірою подібна до злочину Шевченка". Та увага Миколи I окремо зверталася й на різницю між ними. Найголовнішим була тут, на нашу думку, покаюнна заява Куліша, що він "цілком розуміє, що скільки не любив (би) батьківщини своєї - України, він зобов'язаний бути ще більш відданим вітчизні - Росії - і запевнює, що ніколи не думав інакше..."(21) Видатний історик і, як справедливо вважають більшість дослідників, лідер Товариства М.І.Костомаров краще за інших братчиків розумів, що найбільше дошкуляє царській владі. Саме тому, він не тільки дбав про те, щоб приховати у назві й емблематиці провідний національно-визвольний напрямок активності Товариства, а й намагався відвести найбільш загрозливі звинувачення від "найпалкіших українофілів" Т.Шевченка й П.Куліша. Перший, свідчив на допитах М.Костомаров, "про політичне буття Малоросії як держави не говорив"(22) Щодо другого - "нісенітних розумувань про відновлення Малоросії я від нього не чув".(23) Жандарми висловили неабияку занепокоєність і у зв'язку з поглядами наймолодших учасників Товариства, передусім М.І.Гулака та В.М.Білозерського.

Та відбиваючи від соратників особливо небезпечні звинувачення III Відділення, М.І.Костомаров сам опинився у підступній пастці іезуїтів з цього відомства. Останні, розробляючи призначену назовні "обмежену версію" програми й діяльності Київського таємного товариства, розуміли, що її вірогідність має бути підтверджена найавторитетнішим у очах тодішнього російського суспільства братчиком. Як би політична поліція не намагалася запевнювати, що "Україно-Слов"янське товариство" очолював М.Гулак, в III Відділенні добре розуміли - ця роль належить М. Костомарову. Йдеться не так про те, що студент не міг керувати своїм викладачем. Вже перші наукові праці М.Костомарова, викликавши негативну реакцію представників російської церкви та освіти, показали, що в українській історіографії настає новий етап. Величезний дослідницький талант, гаряча зацікавленість долею простого люду України, незламна подвижницька праця зробили М.Костомарова засновником не лише народницького напрямку національної історіографії, а й першої української політичної організації. М.Костомаров не тільки пропагував ідеї Товариства серед студентів, громадськості Києва, а й розробляв їх. Другою причиною, яка спонукала миколаївських жандармів до особливо активних і підступних, справді психічних атак на ув'язненого М.Костомарова, була глибока особиста драма вченого і людини, втрата улюбленої нареченої. Нарешті, спритні жанжарми не посоромилися посилити ці атаки, коли здоров'я ув'язненого різко погіршилося.

На цей час тюремникам вдалося вирвати потрібні їм свідчення від Білозерського. Останній, як подають матеріали слідства, заявив: "Особливо нас цікавила думка про з'єднання слов'ян в єдину державу з однією притому панівною релігією... Єдина Росія, говорили ми, здатна здійснити такий переворот і не злякається постати віч-на-віч з рештою Європи... один лише імператор, котрий нині царює, здатний здійснити цю велику справу".(24) Але авторитету Білозерського було замало для зміщення акцентів програми київських братчиків у вигідне для офіційної Росії річище. Потрібні були свідчення організатора таємного товариства. Адже йшлося про загальне "вкорочення" найбільш небезпечних для царату програмних цілей Товариства.

Об'єктом іезуїтських вправ політичної поліції став М.Костомаров, за словами М.С.Грушевського, "цілком збегтежений всіма бідами, які впали на нього, розбивши всі наукові й громадські плани і особисте його жите,

до крайності рознервований поведженням своїх слідчих".(25) Моральні й фізичні страждання, яких зазнав тоді М.Костомаров, були найтяжчими у його досить нелегкому житті. Він боляче переживав їх до свого останнього дня, хоч із властивою сильній особистості стриманістю дуже скупю, зокрема в обох варіантах "Автобіографії", звертався до гірких подій 1847 р.

В першому поширеному - не зовсім ясно. "На початку травня, - зазначено в авторизованому тексті, - діловод у канцелярії (III відділення. - Р.С.) з дозволу Дубельта приніс мені показання Білозерського та пояснив, що такого роду зізнання сподобались моїм суддям, а тому й мені належить написати в такому ж дусі".(26) В іншому варіанті, записаному дружиною В.Білозерського, яка кілька років працювала домашнім секретарем М.Костомарова, справу викладено докладніше і по суті. М.Костомаров розповідає, що після свідчень, в яких він фактично визнав авторство "Книги буття українського народу" - основного програмного документу Товариства, жандармський тиск на нього посилювався. Його здійснював особисто Попов - керівник I-ої експедиції III Відділення, близький до генерал-лейтенанта Л.Дубельта, який в якості другого вищого керівника політичної поліції безпосередньо керував слідством. "Він дорікав мені, - згадував М.Костомаров, - для чого я зізнався: "Якщо ви будете стояти на своєму, - сказав він, - вас зішлють на каторгу. Вам доведеться погано, якщо государ дізнається, що ви автор рукопису: покажіть те саме, що й Білозерський. Дивіться, що він написав!"

Білозерський написав, що він, Костомаров і Гулак говорили про створення наукового товариства з метою поширення православ'я між слов'янами і з'єднання їх під владою російської монархії, і він, Білозерський, переклав складений якимсь слов'янином рукопис, над яким розмірковували його колеги. "Бачите, розумно написано! - продовжував Попов, - скажіть те, що й він, адже й так по голівці не поглядять. Я подумав і написав майже те саме, що й Білозерський."(27)

Для посилення морального тиску на ув'язненого начальник I експедиції III Відділення Попов обрав момент важкої недуги М.І.Костомарова. Цей підступний крок було здійснено з відома самого Миколи І. Підтвердження висунутій тезі знаходимо в Журналі слідства. Жандармські поради сполучалися з лікарськими візитами. Як зафіксовано в Журналі 2 травня 1847 р. хворого відвідав "з височайшого

дозволу" лейб-медик Арендт. Не спростовуючи діагнозу жандармського лікаря ("арештант виявляє ознаки божевілля"), Арендт відзначив, що Костомаров "уже майже зовсім позбувся нападів і достатньо поправив здоров'я".(28) На другий день слідчі підтвердили висновки царського лікаря. В Журналі записано:"Костомаров, почувуючи себе краще, ніж перед тим, і згадуючи, що в перших зізнаннях, які він склав чи то у збудженому стані, чи під впливом розумових нападів, міститься чимало недоладностей, і виявляючи бажання викласти все йому відоме у розповіді найбільш одвертій, просив дозволити йому скласти нове зізнання. Костомарову це дозволено й дано для тьми попередні його зізнання".(29) Найбільша одвертість за логікою жандармів звелася до приховування найболючіших для царату сторін діяльності Товариства. Автор другої (після В.І.Семевського) і найзмістовнішої досі монографії про Київське таємне товариство П.А.Зайончковський, аналізуючи особливості слідства над братчиками, поставив слушне запитання:"Чи не був сам уряд зацікавлений у тому, щоб зобразити Кирило-Мефодіївське товариство у світлі мало не вірнопідданської організації, чи не було сенсу представляти ідеї демократичного об'єднання слов'ян (що належали) кирило-мефодіївцям, як панславістські".(30) Розповідь М.Костомарова про запобігання Попова, свідчення журналу про візит лейб-медика та його наслідки, матеріали слідства про В.Білозерського, так само як і залишення "найпалкіших українофілів" Т.Шевченка й П.Куліша поза Товариством не залишає сумнівів щодо доречності погляду, висловленого П.А.Зайончковським.

Втім ще до появи серйозних наукових розвідок, спеціально присвячених Київському таємному товариству, здійснено переконливі спроби адекватно визначити зміст діяльності братчиків, відбивши її у назві Товариства. Таке прагнули зробити спадкоємці і наступники першої української політичної організації, яка відкрила новий етап національно-визвольного руху. У цьому зв'язку маємо звернутися передусім до найвизначнішої постаті українства другої половини ХІХ ст. - М.П.Драгоманова.

У молоді київські роки він зустрічався з глибоко законспірованими соратниками репресованих братчиків. У свідомості майбутнього лідера українського національно-визвольного руху відклалися як їх окремі свідчення, так і загальний умонастрій Товариства. Пізніше, в період розквіту величезного таланту вченого і революціонера М.П.Драгоманова

розробляючи шляхи України в майбутнє, прискіпливо вивчав задуми й діяльність київських братчиків, уважно студіював творчість Т.Г.Шевченка, програму й спрямування діяльності Товариства. Він був глибоко обізнаний також з життям і творами його засновника М.І.Костомарова, зацікавлено спостерігав за його подвижницькою дослідницькою публіцистичною працею. Поза архівними справами III Відділення це була єдина група джерел, досліджуючи які, М.П.Драгоманов якщо й не відтворив широку картину негасимої діяльності таємного київського Товариства, то з"ясував суттєві напрямні його ідеології й програми.

Відстоюючи й розвиваючи політичну програму Братства, М.П.Драгоманов мусив найглибше проникнути у саму сутність його світогляду й діяльності. Він був конечно зацікавлений у якнайточнішому відтворенні всього пов"язаного з Таємним товариством. М.П.Драгоманов рішуче вказав на головного речника братчиків. "Гарячі думи київсько-українського гуртка, - наполягав він, - вилив у своїх монологах Шевченко..."(31) Вдумливе звернення до творчості великого пророка України, як постаті, що уособлювала поривання братчиків, дало незаперечну підставу включати до назви-характеристики Товариства його національну, українську спрямованість. Кількома рядками вище тієї ж праці "Література російська, великоруська, українська і галицька", щоправда, він вживає й назву "київський кружок св.Кирила й Мефодія". Але вже у творі "Шевченко, українофіли й соціалізм" (1879 р.) видатний український мислитель і вчений, навіть маючи у своєму розпорядженні свідчення П.О.Куліша та М.І.Костомарова, критично поставився до їх пом"якшувальних розповідей щодо поглядів і змісту діяльності братчиків. М.П.Драгоманов йменує їх товариство вже тільки як "Київський слов"яно-український кружок".(32) Так виразно наголошуються два головні аспекти діяльності Київського таємного товариства, - національний, український, з одного боку, та міжслов"янський, - з іншого.

Пом"якшувальні версії стосувалися й спрямованості поглядів Т.Г.Шевченка, а цього вже М.П.Драгоманов аж ніяк не міг сприйняти. Тим-то й пояснюється його досить рішучий тон полеміки. Він писав:"коли декому з українофілів у Росії справді не хотілось виступати "сепаратистами", звісно, кожному по своїй причині (Д.Костомаров, напр., виступав у своїх наукових творах після 1857 р. з думками про

"федеративные начала" в усіх Русях; інші прямували до всесвітніх соціалістичних думок), то їм не хотілось і признатись навіть і для себе, що їхній "пророк" був коли-небудь "українським сепаратистом".(33) М.П.Драгоманов усебічно проаналізував зміст "українського сепаратизму" народного поета. "Ніяк не можна сказати з д.Костомаровим, - відзначав він, - щоб Шевченко ніколи не мав "мечтаний о местной независимости". В усіх писаннях 1845 р. ("Великий льох", "Розрита могила", "Кавказ") Шевченко ясно виступає з тим, що пізніше звалось українським "сепаратизмом". Можна навіть сказати, що сепаратизм той у Шевченка більш усього козацький, звісно без того трохи панського духу, який став показуватись у козацької старшини XVIII ст. То сепаратизм із більш демократичним нахилом, зовсім такий як у "Истории русов", та тільки все-таки перш усього сепаратизм, який усе зло в Україні й саме панство виводить од чужих, од москаля, од московського царя... По всьому тому, що писав Шевченко в 1845 р. - більш усього воля своєї породи й країни, воля національна й державна."(34)

У творчості Т.Г.Шевченка відбилися прагнення, поривання й світогляд української нації. Вона стала могутнім каталізатором розвитку української ідеї, справивши величезний вплив на діяльність та програму Київського таємного товариства, визначивши першорядне місце питанням боротьби за волю України. Палкий співець братерства слов'янських народів, послідовний поборник їх рівності й вільного розвитку Т.Г.Шевченко найбільше відчував і розумів страждання та біль свого народу, своєї України. В обох цих головних сферах активності київських братчиків вплив могутньої особистості Т.Г.Шевченка був неоціненним. На повну силу властивого їм могутнього таланту це засвідчили такі видатні постаті українства як М.І.Костомаров і П.О.Куліш, їх молоді, але непересічні колеги по таємному Товариству.

Творчість високих українських інтелектуалів, об'єднаних у першу національну організацію, є найвагомим корпусом аутентичних документів, який засвідчує справжнє ідеологічне обличчя й політичну програму Київського таємного товариства середини 40-х рр. XIX ст. На першорядній вазі цієї групи джерел наголошував такий проникливий дослідник його історії як академік Д.І.Багалій. "Матеріалом для розуміння бажань і мрій Кирило-Методіївців, - відзначав він, - являються не тільки ті признання, які вони робили на слідстві жандармам, ховаючи

від них свої думки, а те, що вони висловлювали у своїх листах, у товариських бесідах, або як у Шевченка у своїх поетичних, хоч і не видрукованих творах, що ще не пройшли через цензуру тодішніх часів, яка їх або зовсім не пропустила б, або знівечила б, покалічила б".(35)

Надто прискіпливий критик може вказати, що саме поряд із цим принциповим положенням Д.І.Багалій вживає щодо братчиків термін "Кирило-Методіївці". Це справді так. Але, на нашу думку, в даному випадку маститий учений наслідує усталену тоді формулу. Власні ж погляди Д.І.Багалія краще відтворюються у назвах розділів його оригінальної праці. Назва другого розділу - "Україно-слов"янська ідеологія Т.Г.Шевченка, висловлена їм в його поетичних творах, зложених до 1847 р." Третій розділ також має досить промовистий заголовок - "Україно-слов"янські погляди Кирило-Методіївців і подібність їх до поглядів Шевченка". Провідну тему ідеології та діяльності Київського таємного товариства відбито й у тій частині праці Д.І.Багалія, де йдеться про ставлення верхів до Товариства - "Погляди на українство і слов"янство шефа жандармів гр.Орлова і міністра освіти гр.Уварова". Додамо, що в тексті Д.Багалій називає київський таємний гурток Україно-Слов"янським Товариством, тут же характеризуючи його як "гурток українських патріотів".(36) Викладаючи ж у першому розділі "Джерела й постановку питання" піднятої ім проблеми, автор бачить в поглядах братчиків - "ідеологію української інтелігенції 40-х років".(37) До цієї думки він неодноразово звертається на сторінках своєї праці.

Детальний аналіз документів, що є творчістю самих братчиків, не може бути здійснений в межах даної розвідки. Її обсяг дозволяє лише накреслити його окремі суттєві напрямки. До того ж цю творчість глибоко висвітлено такими видатними дослідниками як М.С.Грушевським, М.С.Возняком, П.А.Зайончковським та іншими істориками.

Основний програмний документ Товариства - "Книга буття українського народу" ("Закон Божий"). Нині незаперечно доведено: його авторство належить М.І.Костомарову. Вже під час слідства таке усвідомлювали жандарми. Згадаємо погрози на адресу тяжко хворого засновника Братства. Йому віщували жорстокі царські карі не так за те, що М.Костомаров заснував Товариство, як у відплату за написання програмного документу української інтелігенції - "Вам доведеться погано, якщо государ дізнається, що ви автор рукопису..." Не

порівнюючи присуду Миколи I у відношенні Т.Шевченка з покараннями інших братчиків, згадаймо все ж, що М.Костомарову цар визначив рік ув'язнення в казематі Петропавлівської фортеці.

Та й згадана ця царська "милість" диктувалася загальною тактикою імперської влади, що прагнула применшити в очах громадськості загальну значимість цього важливого документу визвольного руху як і діяльності Київського таємного товариства в цілому. Конкретне цільове призначення такої тактики мало на меті - створити враження випадкової появи опозиційної організації на Україні; виставити справу так, ніби основні положення її програми цілком запозичено ззовні - від польських та європейських мислителів; врешті, ставлячи Т.Шевченка поза Товариством, заперечити його безсумнівний багатогранний вплив на зміст "Книги буття українського народу".

Керівники репресивно-поліцейного апарату знали, що насаджувані ними уяви мають обмаль спільного з дійсністю. В доповіді міністра народної освіти графа С.С.Уварова Миколі I від 8 травня 1847 р., що містила, так би мовити, ідейний аналіз діяльності братчиків, увага царя спеціально зверталася на зміст і значення "Книги буття українського народу". В тому, що міністр народної освіти віднесений до керівництва репресивно-поліцейського апарату немає жодного перебільшення. Матеріали слідства свідчать, що він активно залучався як до "експертної" оцінки документів та ідеологічних явищ, пов'язаних із діяльністю Товариства, так і - ще більше - до розробки та здійснення далекосяжної програми боротьби з українським визвольним рухом. Згадана доповідь, котра лишилася поза увагою упорядників цінного корпусу документів "Кирило-Мефодіївське товариство", засвідчує його безпосередню участь і у орієнтуванні монарха щодо непростих питань діяльності братчиків та оцінки їх основного програмного документу. Додамо: традиції тісного співробітництва керівників політичної поліції й міністерства народної освіти продовжувалися й далі. Один з наступників автора теорії "офіційної народності" міністр народної освіти граф Д.А.Толстой (до того ж одночасно обер-прокурор Святішого Синоду) після виконання своєї просвітницької місії став у 1882 р. міністром внутрішніх справ, шефом жандармів і - знову-таки одночасно - президентом Академії наук. Перед тим, як навести оцінку С.С.Уваровим основного програмного документу Київського таємного товариства, кілька деталей. Перше, доповідь міністра народної освіти була виявлена в архіві згаданого

відомства акад. Д.І.Багалієм. Друге, як зазначав сам історик, на підставі цього та деяких інших виявлених там же матеріалів "був написаний третій розділ розвідки" "Т.Г.Шевченко і Кирило-Методіївське братство". І, нарешті, останнє - поважний вчений вважав: "Але не буде зайвим видати ці документи в оригіналі, а не в перекладі, і помістити їх в історичному журналі "Наше минуле".(38) За цим джерелом подається й текст примітки, якою С.Уваров супроводив твердження про те, що "на всіх "перехвачених бумагах" братчиків: серед них і "Законі божому" лежить "печать Украинского воззрения":

" Примечание. В этом злонамеренном и опасном произведении следует заметить, что первая половина, в коей говорится об европейских народах, почти буквально взята из Ламине, Мицкевича и других писателей этого рода, соединявших революционные мысли с мистическим бредом, вторая же, главная часть посвящена Украине, тут трепещет, так сказать, сердце сочинителя, слог оживляется и вся сила бешеного негодования обнаружена на страницах, в коих он описывает родимый край, в его мнимом угнетении".(39) Головний автор офіційної охоронної ідеології миколаївської Росії, що й казати, найдотичніше відчував небезпеку, яку несли імперії програма та діяльність таємного товариства.

Та його судження, показове й важливе, засвідчує лише один бік проблеми. Незрівняно більш важливі, наукові висновки щодо історичної ролі братства у розвитку України зроблено такими видатними дослідниками як М.С.Грушевський, Д.І.Багалій, М.С.Возняк, П.А.Зайончковський, І.П.Лисяк-Рудницький та їх колеги. Вони з'ясували основні риси й особливості ідеології й діяльності Товариства, довівши, що саме з ним пов'язане настання нового етапу національно-політичної історії України.

Культурно-національне відродження першої половини ХІХ ст. як органічний потік загального річища визвольних процесів у Європі, Росії та слов'янстві зокрема; імперський тиск в галузі економіки, що мав остаточно зруйнувати будь-які права українських міст; дальше посилення кріпацтва й активізація антипоміщицьких виступів; перехід до фронтальної русифікації та початки формування українського політичного руху; вихід на арену визвольної боротьби народного пророка Т.Г.Шевченка, включення до громадського життя представників нових верств, що рішуче рвали з угодовською політикою русифікованої

старшини; утвердження царизму в ролі душителя прогресу в Росії та Європі, з одного боку, та вплив і зв'язки російського й європейського демократичних рухів з борцями за волю України, - з другого, - такою була широка палітра процесів, що визначала новий етап української історії.

В умовах, коли економічна політика самодержавства робила дедалі нестерпнішим ярмо, накинута селянству - абсолютній більшості українського народу, а національна - загрожувала самому його національному існуванню, опозиція діям центру не могла не цілити у саме його єство. Окреслюючи завдання соціального й національного визволення України у "Книзі буття українського народу", статуті Товариства, відозвах "Брати українці!", "Братья великороссияне и поляки!", київські братчики ставали на шлях рішучої боротьби з існуючим ладом.

Ці обставини підкреслив наш ювіляр Юрій Анатолійович Пінчук, найбільший знавець життя й творчості засновника Київського таємного товариства М.І.Костомарова - автора названих документів. "Якщо звернемося до змісту згаданих вище джерел з історії Кирило-Мефодіївського товариства, - наголошує дослідник, - легко побачимо, звичайно з урахуванням часу їхнього створення, що вони пронизані велетенським революційним духом".(40) Принциповим є й положення щодо тісного співробітництва й взаємовпливів двох провідних братчиків - Т.Г.Шевченка й М.І.Костомарова: "Творчість поета революціонера, - відзначено в монографії, присвяченій життю й діяльності видатного історика й громадського діяча, - безперечно дуже вплинула на світогляд М.І.Костомарова, на зміст програмних документів та діяльність членів товариства. Так само, як і демократичного спрямування наукові студії з історії України М.І.Костомарова тих часів виявилися аж ніяк не бесплідними для Тараса Григоровича".(41)

Поряд з ретельним джерелознавчим аналізом Ю.А.Пінчук звертається до висновків авторитетних учених. Запозичимо одне з ґрунтовних визначень програми Київського таємного товариства, викладеної у славнозвісній "Книзі буття українського народу". Приділивши пильну увагу дослідженню її текстів, М.С.Грушевський відзначав: "Я вважав потрібним вибрати ці тексти, щоб ясніше представити, який революційний зміст був вміщений в гобожну християнську форму, -

скільки революційного запалу вложив молодий київський ад"юнкт, і яке дійсне пророче провидіння виявив в нім!"(42)

Відбиваючи світогляд і моральні засади самого автора, реальний зміст "Книги буття українського народу" виявив разом з тим величезну революційну спрямованість програми першої української політичної організації, її орієнтацію на рішучу боротьбу за визволення України, впевненість у неосяжних перспективах її вільного розвитку. Відзначене М.С.Грушевським розходження між формою викладу програми Київського таємного товариства та її змістом є ще одним доказом того, що назва "Кирило-Мефодіївське", відповідаючи прийнятій в середині XIX ст. формі викладу програмних документів слов"янських рухів, Київського таємного товариства зокрема, не дає достатнього уявлення про ідеологію та спрямованість дій братчиків, їх перспективи. Практичне забуття дефініції "Україно-Слов"янське" не орієнтує на усвідомлення основної стратегічної та далекосяжної мети Київського таємного товариства, що характеризується сучасними дослідниками як "збудування української незалежної республіки в складі слов"янського союзу".(43)

Вище розглядалися суттєві, на наш погляд, фактори, що промовляють на користь вжиття - принаймні поряд та разом з усталеною назвою "Кирило-Мефодіївське" - іншої:"Україно-Слов"янське", яка більше відповідає самій сутності Київського таємного товариства, його ідеології та меті діяльності. Окремі додаткові міркування щодо цього вже висловлювалися автором цих рядків.(44) Наступні будуть подані пізніше.

Насамкінець стверджуємо:одночасне вживання обох історичних назв сприятиме більш ґрунтовному і неупредженому розумінню особливостей подальшого розвитку українського визвольного руху, що призвів врешті до постановня України як окремої незалежної держави.

Примітки:

- 1.Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. - К.,1992. - С.460.
- 2.Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С.508.
- 3.Крип"якевич Іван. Історія України. Вид. 2-е, перероб. і доп. - Львів, 1992. - С.290.
- 4.Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. - Т.І. - К., 1994. - С.151.
- 5.Там само. - С.177-178, 199, 208.

6. Марголис Ю.Д. Т.Г. Шевченко и русские историки-демократы. - Ленинград, 1991. - С.173.
7. "Русский архив". - 1892. - N7. - С.334-359.
8. Там само. - 1893. - N7.
9. Семевский В.И. Н.И. Костомаров // Русская старина. - 1886. - Январь.
10. Спогади про Тараса Шевченка. - К., 1982. - С.174-176.
11. Кониський Олександр. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. - К., 1991. - С.199.
12. Кирило-Мефодіївське товариство. - Т.1. - К., 1990. - С.21.
13. Там само. - С.33.
14. Там само.
15. Тарле Е.В. Сочинения. - Т.VIII. - С.242-243.
16. Кирило-Мефодіївське товариство. - Т.1. - С.53-54.
17. Там само. - С.56.
18. Там само. - С.62-70.
19. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства: признання кирило-мефодіївців. - Приладив до друку М. Грушевський. - К., 1915. - С.4.
20. Кирило-Мефодіївське Товариство. - Т.1. - С.67.
21. Там само. - С.68.
22. Там само. - С.277.
23. Там само. - С.276.
24. Там само. - С.401.
25. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства... - С.6.
26. "Русская мысль". - 1885. - Кн.5. - С.217-218.
27. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1990. - С.483.
28. Кирило-Мефодіївське Товариство. - Т.3. - С.361.
29. Там само. - С.361-362.
30. Зайончковский П.А: Кирилло-Мефодиевское общество. - М., 1959. - С.128.
31. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. - Т.1. - К., 1970. - С.115.
32. Драгоманов М.П. Вибране. - К., 1991. - С.341.
33. Там само. - С.328-329.
34. Там само. - С.366.

- 35.Багалій Д.І. Т.Г.Шевченко і кирило-мефодіївці. Історично-літературна розвідка. - Харків, 1925. - С.9.
- 36.Там само. - С.8.
- 37.Там само. - С.4.
- 38.Наше минуле. - 1918. - Число 2. - С.171.
- 39.Там само. - С.174.
- 40.Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. - К., 1992. - С.72.
- 41.Там само. - С.75.
- 42.Грушевський М.Костомаров і новітня Україна //Україна.- 1925. - N3. - С.7.
- 43.Потульницький В.А. Історія української політології. - К., 1992. - С.12.
- 44.Симоненко Р.Г. "Кирило-Мефодіївське" чи "Україно-Слов"янське"?! //Київ. - N3-4.